SCIENCE HUB REVIEW
2026
Volume 1
Issue 5
www.sciencehubreview.uz
ILMIY ELEKTRON JURNAL

TIL VA NUTQ MUNOSABATI: FERDINAND DE SOSSYUR QARASHLARI VA ZAMONAVIY TALQINLAR

Oltiboyeva Munisa

TerDU O‘zbek filologiyasi 4-bosqich talabasi

munisaoltiboyeva859@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada til va nutq munosabati, tilshunoslik asoschilaridan biri Ferdinand de Sossyurning til va nutqni bir-biridan ajratib o‘rganish haqidagi qarashlari hamda bu boradagi zamonaviy yondashuvlar tahlil qilinadi. Maqolada olimning tilni umumiy qoidalar tizimi, nutqni esa har bir insonning individual so‘zlashuv jarayoni sifatida izohlashi oddiy misollar bilan ochib berilgan.

Kalit so‘zlar

til, nutq, Ferdinand de Sossyur, zamonaviy yondashuvlar, tilshunoslik, fonema, morfema, til birliklari, nutq birliklari, til sathlari, diaxroniya, diaxroniya.

Kirish

"Til va nutq hodisalarini o‘zaro farqlash, ularning munosabat mohiyatini o‘rganish, arab tilshunosligida VIII–IX asrlardayoq mavjud edi. Mazkur tushunchalarning munosabat shakli hozirga qadar dunyo tilshunoslarining diqqatini o‘ziga jalb qilib kelmoqda. Smernitskiy A.I., Panfilov V.Z., Melnichuk A.S., Solnsev V.M. kabi Praga tilshunoslari sistem tilshunoslik taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shib, til va nutq munosabati tarixi xususida o‘z mulohazalarini bildirgan edilar. Lekin til va nutq hodisalarini va ularga xos birliklarni tom ma’noda ilmiy-nazariy hamda amaliy farqlash; «til» va «nutq» tushunchalariga batamom yangi mazmun berilishi F.de Sossyur va uning izdoshlari yaratgan ta’limot bilan bog‘liqdir".[1]

[1].Z.Xolmonova"Tilshunosliknazariyasi"Toshkent-2020.Nodirabegimnashriyoti.https://tsuull.uz/sites/default/files/tilshunosliknazariyasinashr2020_0.pdf

Asosiy qism:

XX asr tilshunoslik fani predmetini aniqlashda yangi davr boshlandi. Jahon tilshunosligining vakillaridan biri Ferdinand de Sossyur o‘zining mashhur «Umumiy tilshunoslik kursi» asarida insonning nutq faoliyatini (langage) ko‘p qirrali, murakkab va ziddiyatli hodisa sifatida baholab, uni o‘rganishda V. fon Gumboldt kabi antinomiya (qarama-qarshi qo‘yish) metodini qo‘lladi. Olim nutq faoliyatining ichidan ikki mustaqil, ammo o‘zaro dialektik bog‘liq tomonni — til (langue) va nutqni (parole) ajratib ko‘rsatdi hamda ularni alohida-alohida o‘rganish uchun «til lingvistikasi» va «nutq lingvistikasi» tushunchalarini ilmiy muomalaga kiritdi.

F. de Sossyur ta’limotiga ko‘ra, til (langue) — muayyan jamiyatning barcha a’zolari ongida mavjud bo‘lgan, avvaldan tayyor holga keltirilgan, hamma uchun umumiy va majburiy bo‘lgan belgilar hamda qonun-qoidalar tizimidir. Nutq (parole) esa ana shu umumiy til tizimidan har bir shaxsning muayyan kommunikativ vaziyatda individual tarzda foydalanish jarayoni va uning moddiy natijasidir. "Rus tilshunosi N. A. Slyusareva ta’kidlaganidek, F. de Sossyur ta’limotining butun mohiyatini eng qisqa shaklda til va nutqning oppozitsiyasi (qutbiy ziddiyati) sifatida ifodalash mumkin; olimning sinxroniya va diaxroniya, ichki va tashqi lingvistika, sintagmatik va paradigmatik munosabatlar haqidagi barcha nazariyalari mantiqan shu asosiy tezisdan kelib chiqadi.

V. A. Zvegintsev F. de Sossyur qarashlarini umumlashtirgan holda til va nutqning yettita asosiy farqli belgisini tizimlashtiradi:

1) til — umumiy va ijtimoiy (sotsial), nutq esa individual hodisa;

2) til abstrakt tizim sifatida mavjud, nutqqa esa moddiylik (tovush to‘lqinlari va grafik shakl) xos;

3) til nisbatan barqaror (statik), nutq esa doimiy harakatdagi dinamik jarayon;

4) til sinxronik va axronik, nutq esa tarixiy xususiyatga ega; 5) til elementlari o‘rtasida funksional tobelik, nutqiy elementlar o‘rtasida esa sababiy-izchil tobelik mavjud;

6) til qat’iy lingvistik qonuniyatlarga bo‘ysunuvchi regulyar tizim, nutq esa vaziyatga bog‘liq noregulyar, sporadik hodisa;

7) til — imkoniyat (substansiya shakli), nutq — ana shu imkoniyatning reallashuvi. N. A. Slyusareva esa ushbu ziddiyatni uch asosiy falsafiy-lingvistik mezon — gnoseologik

(umumiylik – xususiylik, abstraktlik – konkretlik, mohiyat – hodisa), ontologik (virtual – aktual, invariantlilik – variantlilik, tizim – matn) va pragmatik (kod – xabar, uzual – okkazional) jihatdan tasniflaydi".[2]

Qiyosiy tahlil va zamonaviy talqinlar shuni ko‘ratadiki,F. de Sossyur til va nutqni bir-biriga keskin qarama-qarshi qo‘yib, asosiy e’tiborni faqat «ichki lingvistika»ga, ya’ni til tizimining o‘zini o‘rganishga qaratgan bo‘lsa, keyingi davr tilshunoslari bu ikki hodisa o‘rtasidagi uzviy aloqadorlik va oraliq bosqichlarni chuqurroq tadqiq etdilar. Jumladan, Praga tilshunoslik maktabi vakillari (N. S. Trubetskoy, R. Yakobson, V. Matezius) hamda A. I. Smirnitskiy, V. Z. Panfilov kabi olimlar Sossyurning til va nutqni mutlaq ajratish g‘oyasini tanqidiy qayta ko‘rib chiqib, nutqning ham o‘ziga xos tizimli qonuniyatlarga ega ekanligini isbotladilar.

O‘zbek sistem tilshunosligi asoschisi H. Ne’matov va uning shogirdlari esa til va nutq munosabatini dialektik birlik tamoyili asosida rivojlantirib, ular o‘rtasida uchinchi bo‘g‘in — «tildan foydalanish ko‘nikmasi va malakasi» (lisoniy qobiliyat) mavjudligini asoslab berdilar. Demak, Sossyur ta’limotida til va nutq ikki qutbli (binar) tizim sifatida qaralsa, zamonaviy sistem tilshunoslikda nutq faoliyati «til (lison) — lisoniy qobiliyat — nutq» uchligi (triadasi) shaklida talqin qilinadi.

Til va nutq oppozitsiyasining nazariy mohiyatini chuqurroq anglash uchun o‘zbek tilining turli sathlariga oid quyidagi beshta aniq lisoniy hodisani tahlil qilish maqsadga muvofiqdir:

1. Fonetik sathda: fonema (til birligi) va tovush (nutq birligi) munosabati. Masalan, o‘zbek tilidagi /a/ unli fonemasi til tizimida umumiy, abstrakt va ma’no farqlovchi invariant birlik sifatida mavjud. Biroq jonli nutq jarayonida bu fonema yonidagi undoshlar ta’sirida turlicha moddiy tovush — allofonlar ko‘rinishida talaffuz etiladi: «qalam» so‘zida chuqur til orqa [q] undoshi ta’sirida orqa qator [ɑ] tarzida, «akam» so‘zida esa old qator [æ] ga yaqin talaffuz qilinadi. Bu misol tilning barqaror va umumiy, nutqning esa moddiy va variantli tabiatini yaqqol ko‘rsatadi.

---

[2].A.Nurmonov"Lingvistikbelginazariyasi" -Toshkent "Fan" nashriyoti-2008 32-33https://akbt.urdu.uz/uz/books/3383.

2. Leksik sathda: leksema (til birligi) va so‘z shakli (nutq birligi) munosabati. O‘zbek tilidagi «kitob» leksemasi lug‘at tarkibida «varaqlar majmuidan iborat bosma yoki qo‘lyozma asar» degan umumiy semantik ma’noga ega abstrakt birlikdir. Nutqda esa u muayyan sintaktik aloqaga kirishib, «kitobimni», «kitoblardan», «kitobxon» kabi konkret ma’no va shakl ottenkalariga ega bo‘ladi. Shuningdek, «bosh» leksemasi tilda bitta ko‘p ma’noli birlik bo‘lsa, nutqda «odamning boshi», «ishning boshi», «ko‘chaning boshi» birikmalarida faqat bitta konkret ma’nosi bilan reallashadi.

3. Morfologik sathda: morfema va uning nutqiy variantlari (allomorflar). Til tizimida ko‘plik ma’nosini ifodalovchi bitta umumiy {-lar} affiksal morfemasi mavjud. Ammo jonli og‘zaki nutq jarayonida tovushlarning o‘zaro moslashuvi (assimilyatsiya) tufayli bu morfema «qizlar» so‘zida [-lar], «otlar» so‘zida [-tar] yoki tezkor nutqda «bolalar» so‘zida [-la] («bolla») shaklida talaffuz etiladi. Bu holat V. A. Zvegintsev ko‘rsatgan tilning «regulyar», nutqning esa «sporadik» xususiyatini tasdiqlaydi.

4. Pragmatik sathda: uzual (umumtil) va okkazional (individual-nutqiy) birliklar. Til tizimida barcha uchun tushunarli bo‘lgan uzual so‘z yasalish qoliplari mavjud (masalan, «ishchi», «gulchi»). Biroq badiiy yoki publitsistik nutqda muallif muayyan vaziyat taqozosi bilan shu qolip asosida individual nutq birligi — okkazionalizm yaratishi mumkin. Masalan, Abdulla Qahhor asarlarida uchraydigan «ko‘zoynakli kishi» o‘rniga «ko‘zoynak» yoki «gapdon» so‘zi qolipida «va’daboz», «majlisboz» kabi obrazli birliklarning qo‘llanishi N. A. Slyusareva ajratgan «uzual — okkazional» pragmatik oppozitsiyasining amaliy ifodasidir.

5. Sintaktik sathda: gap qolipi (til birligi) va konkret gap (nutq birligi). O‘zbek tilida [Ega + To‘ldiruvchi + Kesim] tarzidagi sintaktik qolip til tizimiga tegishli umumiy strukturadir. Nutq jarayonida esa ushbu yagona model asosida cheksiz miqdordagi konkret gaplar («Talaba maqolani yozdi», «Ustoz talabani rag‘batlantirdi» va h.k.) hosil qilinadi. Qolip — tilda yashovchi imkoniyat, uning so‘zlar bilan to‘ldirilgan aniq ko‘rinishi esa nutq mahsulidir.

Til va nutq, Sossyur ta’riflaganidek, bir-biriga zid tushuncha bo‘lgani holda (Sossyur bu o‘rinda bir-birini taqozo qiluvchi zidlikni nazarda tutgan), bir-biriga bog‘liq ravishda bir-birini talab qiladi, to‘ldiradi. Hozirgi davr sistem tilshunosligida til va nutq

oppozitsiyasidan kelib chiqib, nutq faoliyati quyidagi uch tarkibiy qismdan iborat, deb hisoblanadi. 1.Til. 2.So‘zlash qobiliyati (tildan foydalanish ko‘nikmasi va malakasi). 3.Nutq. Til deganda ma’lum bir jamiyatning barcha a’zolari uchun avval- dan tayyor holga keltirilgan, hamma uchun umumiy, qabul qilinishi majburiy, fikrni shakllantirish, ifodalash va boshqa maqsadlar uchun xizmat qiladigan birliklar va shu birliklarning o‘zaro birikishi, bog‘la- nishini belgilovchi qonun-qoidalar yig‘indisi tushuniladi. So‘zlash qobiliyati tushunchasi ostida ma’lum bir jamiyatga man- sub shaxsning, shu jamiyatga mansub tilni bilishi, uning imkoniyatlari- dan foydalana olish ko‘nikmasi va darajasi anglashiladi. Nutq esa yuqorida ta’riflangan til imkoniyatlari asosida ayrim shaxs tomonidan so‘zlash qobiliyati ko‘magida ma’lum bir kommuni- katsiya maqsadi uchun ishga solinish yoki qo‘llanish natijasidir.

Bugungi axborot texnologiyalari va sun’iy intellekt asrida til va nutq munosabati yana bir yangi bosqichga ko‘tarildi. Ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar va raqamli platformalarda yozma nutqning og‘zaki nutqqa xos xususiyatlarni o‘zlashtirishi natijasida «og‘zaki-yozma nutq» (virtual nutq) shakllandi. Bu jarayonda individual nutqiy birliklar — okkazionalizmlar, internet memlari, emojilar va qisqartmalar (masalan, «ok», «rahmat» o‘rniga «rxm» kabi grafik o‘zgarishlar) shu qadar tezkor ommalashmoqdaki, natijada individual nutq hodisasi qisqa vaqt ichida umumjamiyat tomonidan qabul qilinadigan uzual til birligiga aylanib bormoqda. Demak, agar Sossyur davrida tildagi o‘zgarishlar asrlar davomida yuz bergan bo‘lsa, zamonaviy raqamli muhit nutqning til tizimiga ko‘rsatadigan teskari ta’sirini bir necha barobar tezlashtirdi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, til va nutq o‘zaro chambarchas bog‘liq, biri ikkinchisisiz mavjud bo‘la olmaydigan dialektik birlikni tashkil etuvchi murakkab hodisa desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Ferdinand de Sossyur tomonidan ilgari surilgan hamda boshqa zamonaviy tilshunoslar tadqiqotlarida yanada chuqurlashtirilgan nazariyaga ko‘ra, til jamiyat a’zolari uchun umumiy, barqaror va ijtimoiy xarakterga ega bo‘lgan belgilar tizimi bo‘lsa, nutq ana shu tizimning har bir shaxs tomonidan muayyan vaziyatda amaliy qo‘llanish jarayoni, ya’ni individual va dinamik hodisadir. Til nutq uchun asos va qurilish materiali bo‘lib xizmat qiladi, nutq esa til birliklarini jonlantiradi, ularga hayotiylik

bag‘ishlaydi hamda tilning uzluksiz taraqqiy etishiga zamin yaratadi. Mazkur ikki hodisani nazariy jihatdan farqlash va amaliyotda bir butunlikda o‘rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sossyur F. de. Umumiy tilshunoslik kursi / Tarjimon I.K. Mirzayev. – Toshkent, 2019.

2. Z.Xolmonova "Tilshunoslik nazariyasi" -Toshkent-2020 Nodirabegim nashriyoti.

3. I.Yo‘ldoshev, S.Muhamedova, Z.Xolmanova, R.Majidova, Sh.Sultonova Darslik Mutaxassislikka kirish (Tilshunoslikka kirish) — T.: «Barkamol fayz media», 2018. - 328 b.

4. N. Uluqov. Tilshunoslik nazariyasi. O‘quv qo‘llanma. — T.: «Barkamol fayz mediya», 2016.

5. «Til va nutq» risolasi (H. Ne’matov va boshqalar, 2021) Samarqand.

6. https://arxiv.uz

7. https://cyberleninka.ru

8. https://conferences.uz

9. https://tsuull.uz